

EMEVLER DÖNEMİNDEKİ İSLÂM TOPLUMUNA HİRİSTİYANLARIN ETKİLERİ¹

Dr. Mücahit YÜKSEL

Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

ÖZ

İslâm tarihinin Hz. Muhammed ve Râşit halifeler dönemleri, Medine merkezli ve benzer özellikli dönemlerdir. Ali b. Ebû Tâlip ile girdiği hilâfet mücadelesinin sonunda Muâviye b. Ebû Süfyan'ın Emevî Devleti'ni kurması ve başkent olarak da Şam'ı seçmesiyle birlikte yeni bir dönem başlamış ve reel-politiğin de etkisiyle birlikte Hıristiyan unsurlarla ilişkinin seyri değişmiştir. Bu bağlamda Emevî yönetimi, iç muhalefete karşı desteğine ihtiyaç duyduğu Hıristiyanlara karşı toleranslı bir tavır sergilemiş ve bunun neticesinde hayatın değişik alanlarında karşılıklı bir etkileşim görülmeye başlamıştır. Bu makalede, özellikle, Hıristiyanların Emevîler dönemindeki İslâm toplumuna etkileri, farklı boyutlarıyla birlikte ele alınmaktadır.

AnahtarKelimeler: Emevîler, İdare, Askeriye, Sosyal hayat, Ekonomi, Kültür, Hıristiyanlar.

Abstract

The Effects of Christians on the Islamic Society in the Umayyad Period

The periods of Prophet Muhammad and Four Caliphs in Islamic history are the periods of similar features and Medina-centric. With Muawiyah b. Abu Sufyan's establishing the Umayyad Caliphate at the end of the struggle with Ali b. Ebu Talib for caliphate and with the election of Damascus as the Capital, a new term started and the course of the relationship with the Christian elements has changed with the impact of real-politics. In this context the Umayyads took a more tolerant stand for Christians. Because the Umayyads were in need of the Christians' support against the inner opposition. As a result of this, mutual interaction has started to appear in the different fields of life. In this article, we will discuss especially the effects of Christians on Islamic Society in Umayyad Era with different aspects.

Keywords: Umayyads, Administration, Military, Social life, Economy, Culture, Christians.

Giriş

Hz. Peygamber döneminden itibaren sosyal, siyâsi, ekonomik ve kültürel alanlarda Müslüman toplumun geçmiş olduğu merhaleler incelendiği zaman,

¹ Bu makale, 2016 yılında tamamladığım "Emevîler Döneminde Hıristiyanlar" başlıklı doktora tezimden özetlenerek hazırlanmıştır.

kademeli bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Özellikle Hz. Osman'ın halifelığının ikinci altı yıllık döneminden itibaren İslâm toplumunda bazı fitne tohumlarının kök tutmasıyla birlikte başlayan kargaşa ortamı giderek büyümüş ve Hz. Ali döneminde ise iç çatışma hâlini almıştır.

Eskiden beri süregelen Hâşim oğulları-Ümeyye oğulları çekişmesinin bir yansıması olarak Ali b. Ebû Tâlib ile Muâviye b. Ebû Süfyân arasında cereyan eden olaylar, İslâm toplumundaki parçalanmayı da beraberinde getirmiş ve ilerleyen zamanlarda Müslümanlar'ın yaşayacağı birçok sıkıntının habercisi olmuştur.

Hz. Ali ve taraftarlarıyla girdiği mücadeleler sonunda, muhaliflerin yoğunlukta olduğu Medine'yi kendisi için güvenli görmeyen Muâviye, 20 yıl süreyle valilik yaptığı ve köklü ilişkiler kurduğu Şam'ın daha güvenli olduğunu düşünerek Emevî Devleti'ni başkenti olarak seçmiş ve bu süreçte Hıristiyanların desteğine de başvurmak zorunda kalmıştır. Devlet, bu stratejisini, Abdülmelik b. Mervân zamanında kendi ayakları üzerinde durabilecek hâle gelinceye kadar sürdürmüş ve bu aşamadan sonra Hıristiyanların konumunda da kısmi bir gerileme yaşanmaya başlamıştır.

Gelişen şartlar ve yeni fetihlerle birlikte Bizanslılar, Endülüs Hıristiyanları, Franklar ve Berberî topluluklar ile sınır komşusu olan Emevî Devleti, Hıristiyanlarla da ilişkilerini geliştirmiştir. Emevî devletinin, iç ve dış siyasette Hıristiyan halklarla girmiş olduğu bu ilişki, hayatın birçok alanında da etkisini göstermiştir.

Bu makalede, Hıristiyan kültürünün, Emevîler zamanındaki İslam toplumuna yapmış olduğu etkinin boyutları ele alınmaktadır. Zira İslâm tarihinin önemli kırılma noktalarından olan Emevîler dönemindeki bu etkileşim, sonraki dönemlerde meydana gelen değişikliklerde doğrudan ya da dolaylı etkilerde bulunmuştur.

1. İdarî Alandaki Etkileri

Şüphesiz ki insan sosyal bir varlıktır ve devamlı surette çevresiyle iletişim halindedir. Bu iletişim, karşılıklı olarak etkileme ve etkilenme sürecini de beraberinde getirmektedir. İnsanlar için geçerli olan bu kural, devletler için de aynen geçerlidir. Devletlerarası ilişkiler de beraberinde etkileşimi getirmektedir. Bu anlamda, bir yere yerleşmek, bir uygulamayı transfer etmek vb. icraatlar, sadece icraatın kendisiyle sınırlı kalan masum uygulamalar olmayıp, kültür ve yaşam şeklini de beraberinde getiren uygulamalardır.

Bu çerçevede baktığımız zaman Emevîler dönemi, Asr-ı Saâdet'le başlayıp, Râşit halifelerle devam eden süreçte Müslümanların siyasî, ekonomik, toplumsal vb. alanlarda köklü değişimlerin yaşanmaya başladığı bir dönem olmuştur. Başkent, İslâm kültürünün hâkim olduğu Medine'den, Hıristiyanlık ve Bizans kültürünün hâkim olduğu Şam'a taşınmasıyla birlikte Müslüman toplumda da bunun yansımaları görülmeye başlamıştır. Çünkü insanda kalp neyse, devlette de başkent aynı mesabededir ve merkez hangi renge boyanmışsa taşralar da ona göre şekil almaktadır. Makalemizin bu kısmında, bu çevre değişikliğinin,

Emevîler'e idarî alandaki yansımalarını ele alacağız.

41/661 yılında Emevîler ile birlikte hilâfet Suriye'ye yerleşmiş ve seksen yılı aşkın bir süreyle burada yaşamıştır. O sırada Suriye ise, daha önce Bizans yönetimine boyun eğmiş ve oturmuş bir idarî düzenin hâkim olduğu bir bölge durumunda idi.²

Hodgson, bu yeni ortamda Emevîler'in belirlediği siyâseti şu cümlelerle özetlemektedir : *"Muâviye, Arap yönetici cemaatinin birliğini yeniden sağladı. Her ne kadar uyguladığı politikaları Emevî ailesine dayandırmadıysa bile temel olarak Hz. Ömer'in kurduğu ve Hz. Osman döneminde süregelen bir siyasî gelenek hâline uyarlanan sistemi yeniden kurdu. Ama yeniden sağladığı birlik artık Hz. Muhammed'in şehrinin itibarını ve oradaki ashâbının icmasını temel almıyordu. Daha çok Muâviye'nin Suriyeli sadık birliklerinin askerî gücünün yanı sıra ortak çıkarlarla ilgili daha genelleştirilmiş bir vukûfiyet esasına dayanıyordu. Fethettikleri eyaletlerdeki konumlarının pek güvenilir olmadığı farkında olan ve İslâm içinde beliren ihtilafların doğurduğu yaygın dehşetten etkilenmiş durumdaki Araplar, her ne kadar Suriyeliler az çok avantaj sağlasa da karşılıklı rekabetlerini makul derecede cömert anlaşmalar yoluyla çözüme bağlayan bir düzenlemeyi kabul etmekten çoğunlukla mutluydular."*³

Muâviye'nin, Şam'ı başkent olarak seçmesi konusunda Robert Mantran ise şöyle bir yorum getirir : *"Uzun müddet Suriye'de vali olan Muâviye, Bizans idâresinin üstünlüğünü benimseyerek Suriyelilerin sempatisini kazandı. Onun, Şam'ı başkent seçmesi bir sürpriz değildir."*⁴Ancak onun bu yorumuna katılmak mümkün değildir. Çünkü Muâviye'nin, Şam'ı başkent olarak seçmesinin temelinde yatan sebep, Bizans idare tarzına duyduğu hayranlıktan ziyade, Medine'deki Müslüman toplumun, kendilerine muhalefet etmesi ve bunun sonucunda kendilerini orada güvende hissetmemelerine dayanan olumsuz şartlardır. Zira Emevî hanedanının yönetim anlayışındaki tarihsel sürece bakıldığında zaman, ilkesel bir tutumdam ziyade şartlara ve şahıslara göre değişen bir idarî anlayış göze çarpmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kuruluş döneminde, başta Hz. Ali taraftarları olmak üzere toplumun birçok kesimiyle mücadele hâlinde olan Emevîler kendilerini, Medine'de değil Şam'da daha güvenli hissetmişlerdir. Çünkü Medine halkı onlara ne kadar muhalif idiyse, Şam halkı da bir o kadar onların destekçisiydi.

Bu sıkışmışlığın etkisiyle kendisine destek bulma telaşına düşen Muâviye için, yirmi yıl boyunca valiliğini yaptığı ve insanlarıyla, akrabalık da dahil iyi ilişkiler kurduğu Şam, güvenli bir sığınak olmuştur. Ancak bu durum, beraberinde Bizans kültürünün Müslümanlara hâkim olma sürecini de başlatmıştır. Medeniyetlerini Bizans ve İran enkazları üzerine kuran Araplar'ın, bu sistemi olduğu gi-

² O'Leary, De Lacy, *Ulûmu'l-Yünân ve Subulu İntikalihâ İle'l-Arab*, Arapçaya çev. Vuheyb Kâmil, Ed: Zeki Ali, Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire, 1962, s. 187.

³ Hodgson, Marshall G. S., İslâm'ın Serüveni, *"İlk Müslüman Devlet"*, çev : Ercüment Karataş, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, I, 160.

⁴ Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*, çev: İsmet Kayaoğlu, A.Ü. Yayınları, Ankara, 1981, s. 103.

bi alması ve sonra da dinî inançlar ile uyuşan ve İslâm'ı kabul eden toplulukların menfaatleri ile birlikte seyreden değişiklik ve ıslahatları yapmasının gerekeceğinde şüphe yoktur.⁵ Ancak başta da belirttiğimiz gibi, bir toplumdan naklettiğiniz bir uygulama, o kültürü de beraberinde getirmektedir. Maalesef Emevîler de bu nakillerle birlikte dinî hassasiyetlerini zayıflatarak, idarî alanda İslâm'ın ruhuna aykırı yenilikler ihdas etmişlerdir. Bu anlamda Bizans kültürünün idarî alandaki ilk etkisi, şûra temeline dayalı olan hilafetin, veliahtlık sistemine dayalı olan saltanata dönüşmesi olmuştur. Zira Muâviyenin, oğlunu veliaht tayin edip saltanatı getirmesi Bizans'tan gördüğü bir şeydi.⁶ Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i, sağlığında iken veliaht tayin edince Yezîd'e bey'atı kabul etmeyen Abdurrahman b. Ebi Bekir'e savunma babında bunun, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in sünneti olduğunu söylemesi üzerine onun, cevaben söylediği, "*Hayır bu, Herakl ve Kayser'in sünnetidir*"⁷ sözü de saltanatın, Bizans'tan öğrenilen bir uygulama olduğunu göstermektedir.

İbn Haldun ve Ahmet Cevdet Paşa, devletin selameti için saltanat ve veliahtlık uygulamasını uygun görmektedirler. Bu yaklaşıma göre Muâviye Yezîd'i, babalık duygularının tesiriyle değil daha ziyade Müslümanları ihtilaftan kurtarma noktasından hareketle şartların gereği olarak veliaht yapmıştır. Devletin ve ülkede gerçekleştirilen istikrarın devamını sağlamak için yerine geçecek kişiyi sağlığında belirlemeyi zaruri görmüş, örneğini Bizans ve diğer çağdaş devletlerden aldığı, erkek çocuğu veliaht tayin etme usulünü getirmiştir.⁸

Bu görüş, ilk bakışta iyi niyete dayalı makul bir görüş gibi görünse de hem Rasûlullah'ın öğrettiği ve uyguladığı idarî sistemle, hem de tarihî gerçeklerle çelişen bir görüştür. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Muâviye'nin bu tercihinin altında, Müslümanları ihtilaftan kurtarma düşüncesinden ziyade Ümeyye oğulları iktidarının devam etmesi kaygısı bulunmaktadır. Çünkü onun, bizzat kendisinin halife olmak için Hz. Ali ile giriştiği mücadeleler ve özellikle de Sıffin olayı, Müslümanların ihtilafını başlatan olaylar olmuştur. Ayrıca liyakat ehlinin, şûra tarafından seçilmesini esas alan önceki uygulama, ehil olmasa da sırf aileden olması sebebiyle emiri tayin eden saltanattan, her zaman daha iyi sonuçlar vermiştir. Son olarak, saltanatla yönetilen sonraki dönemlerdeki kanlı taht kavgaları da bu tezi boşa çıkarmaktadır. Zaten Muâviye'nin önceki uygulamaları da göstermektedir ki onun Yezîd'i veliaht tayin etme noktasında Bizans'tan ithal ettiği bu sistem, İslâm'dan ve hayatın gerçeklerinden ziyade Emevî hanedanının menfaatlerine uygun bir sistemdir.

Bizans ve Hıristiyan kültürünün idarî alandaki bir diğer etkisi de saraylar konusunda olmuştur. Hz. Peygamber ve onu samimiyetle takip eden Râşit hali-

⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3. Baskı, çev: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1991, II, 140.

⁶ Ali İbrahim Hasan, *et-Tarihu'l-İslâmî el-Âm*, 3. Baskı, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire, ts., s. 269.

⁷ es-Suyûtî, Celaledin Abdurrahman, *Tarihu'l-Hulefâ*, 1. Baskı, Dâr-u İbn Hazm, Beyrut, 2003, s. 162.

⁸ Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, İstanbul, 1999, XI, 90.

feler, her zaman sade ve halk ile iç içe bir yaşantıyı tercih etmişken Emevîlerle birlikte Müslüman toplum, lüks saraylara şahit olmaya başlamıştır. İlk Müslümanlar saltanat, gösteriş ve debdebesinden kaçınarak davul ve boru gibi müzik aletleri kullanmaktan çekinmişlerse de hilafet zamanla saltanat şekline girince anlayışlar da değişmiş ve musikiyi kullanmakta sakınca görmemişlerdir.

Bu zamandan sonra geçimlerinde bolluk ve zenginliğe ulaştıkları gibi eski ve uygar devletler olan İran ve Romalılarla ilişkide bulduklarından onların yaşam biçimi ve savurganlıklarından da etkilenmişlerdir. Bunun bir yönü de musiki olmuştur. Saltanat ve egemenliğe bir nişane olarak musikinin kullanımı için devlet adamları ve valilere izin vermişlerdir.⁹ Protokoller bakımından Bizans sarayından etkilenen Emevî sarayı, bazı halifeler zamanında müzikli eğlence merkezi halini de almıştır; özellikle Yezîd b. Abdülmelik ve kendisi gibi kötü ahlâkıyla meşhur olan oğlu Velîd b. Yezîd, müziğe ve şarkıcılara son derece düşkün halifeler olarak göze çarpmaktadırlar.¹⁰ Yine Emevîler, gösterişli ve debdebeli bir yönetimi gerekli görmeleri sonucu çok sayıda hizmetçi, maiyet memuru, yaver ve muhafız görevlendirdiklerinden, daha önce devlet kurumlarında yer almayan bazı memuriyetleri de kurmak zorunda kalmışlardır.

"Hırs-Hırz" (koruma) adıyla maiyet muhafızları, "Dîvânü'l-Hatem" (mühür idaresi), *Berîd dairesini* (haberleşme ve istihbarat divanı) ve *Harâc dairesi* (Dîvânü'l-Harac) gibi bazı kurumların ortaya çıkışını da bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir.¹¹ Berîd yani posta teşkilatının kurulmasında da Muâviye, İranlılar ve Bizanslılardan istifade etmiştir.¹² Aslında bahsi geçen bu yenilikler, devletin bizzat içindeki ve toplumla olan ilişkilerindeki zafiyetin bir göstergesidir. Çünkü Emevîler döneminde Müslümanlar üzerinde fikir anlamında baskı vardı. Bundaki önemli bir etken de Emevî sultanlarının yaşayış tarzında meydana gelen değişikliklerdir. Saltanatın daha ilk başlarında sultanlar Kayser ve Kisraların yaşantısına has bir hayat sürmeye başlayıp saraylarda yaşamaya ve her gittikleri yerde kendilerine refakat eden muhafızlar taşımaya başlayınca, bunun sonucu olarak halkla araları açılmıştır. İnsanlar, bırakın halifeyi ikaz etmeyi, kendi isteklerini bile arz edemez duruma gelmişlerdir. Halbuki Hulefâ-i Râşîdîn döneminde halifeler, halkın arasında dolaşır ve her isteyen onu durdurup derdini ve isteğini dile getirebilirdi.¹³ Her ne kadar Emevî halifeleri arasında Ömer b. Abdülazîz'in, devletin genel tavrına muhalif güzel uygulamaları olmuşsa da, bu icraatlar devlet siyâseti hâline gelmeyerek onun şahsiyle sınırlı kalmış ve ölümüyle birlikte eski uygulamalara geri dönmüştür.

Müslümanlar'ın idare alanında Rûm'lardan aldığı yeniliklerden birisi de "*Tiraz*"¹⁴ olmuştur. Fakat bununla birlikte İslâm'da haram kılınmış olduğu için

⁹ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev: Zeki Meğâmis, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1973, I, 238.

¹⁰ Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, XI, 101.

¹¹ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 162.

¹² Kürd Ali, Muhammed b. Abdirezzak b. Muhammed, *el-İdâratu'l-İslâmiyye*, Matbaa-ı Mubsıra, Kahire, 1934, s. 78.

¹³ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Hilafet ve Saltanat*, çev: Ali Genceli, İstanbul, 1966, s. 118.

¹⁴ Tiraz: Halife, hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarını, lakaplarını taşıyan sırma işleme ve yazı-

heykel ve resimleri almayı uygun görmemişlerdir. Bunların yerine isimler ve uğur ve dua için söylenen başka ibareleri kullanmışlardır. Abdülmelik b. Mervân zamanına kadar durum bu şekilde devam etmiş ve onun zamanında “*Tiraz*” Arapça’ya çevrilmiştir. Halife, bu işe ilk olarak papirüsle başlamıştır. Zira bu kâğıt Mısır’da üretiliyor ve üzerine Hıristiyanî ifadeler nakşediliyordu. Abdülmelik, bunları Arapça’ya çevirtirip anlamlarını öğrenince İslâm adına kötü ve kaba ifadeler olduğuna kanaat getirerek kardeşi olan Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân’a mektup yazmış ve bunları iptal ederek yerine kelime-i tevhidin yazılmasını emretmiştir. Sonra da diğer valilere talimat göndererek değiştirilen “*Tiraz*”ı uygulamalarını istemiştir. Halifeler saraylarında da elbiselerinin dokunması için imalathaneler yaptırmışlardır. Bu işle uğraşanlara da “*sahibu’t-tiraz*” adı verilmiştir.¹⁵ Sarayda durum böyleyken, vilâyet yönetimlerinde de Bizans etkisi kendisini göstermekteydi. Özellikle yeni fethedilen yerlerde idarî şekil, olduğu gibi bırakılmış, valiler kayda değer bir değişiklik yapmaksızın aynı uygulamaları devam ettirmişlerdir. Mesela Mısır’da müdür ve muhafız (vali), memur veya müdür vekili, havlî veya el-müfettiş ez-ziraî (ziraat işlerini yürüten görevli) vardı. Bu görevliler ihtisâsları yönünden, Bizans devrinde olduğu şekliyle bırakılmış, sadece bunlara Bizans dilinde verilen ünvanlar değiştirilmiştir.¹⁶

Emevî tarihi boyunca dikkat çeken bir diğer husus ta Emevî hanedanının, muhalif Müslüman gruplarla yürüttüğü mücadelesinde, Hıristiyan olan Benî Tağlib kabilesinin her zaman Emevî iktidarının yanında yer alması olmuştur. Kendi siyasî geleceklerini Emevî hanedanının yanında gören Benî Tağlib kabilesi, hem askerî hem de siyasî alanda Emevî iktidarını her zaman desteklemiştir.¹⁷ Siyasî şiiir, Emevî hilafetine muhalif olan hiziplerin şairleri ile rakipleri arasındaki çekişmeleri ifade etmektedir.¹⁸ Emevîler, genel olarak baskı sistemi yürüttüklerinden dolayı kendilerini öven Hıristiyan şairleri gözetmişlerdir.¹⁹ Benî Tağlib kabilesinin en önemli şairi olan Ahtal da bir Hıristiyan olmasına rağmen, inancını paylaşmadığı Emevî halifelerine medhiyeler söylemiştir.²⁰ Ahtal, kabilesi Benî Tağlib’in, Emevî hanedanının yanında yer alma siyasetine uygun olarak hareket ettiği gibi, aynı zamanda halifelerden atıyyeler elde edebilmek için de şiirler söylemiştir. O dönemlerde şairlerin, bugünün medyası konumunda ol-

→ →

larla süslenmiş elbise, bunların dokunduğu atölyeye verilen addır. Eski İran ve Bizans’ta hükümdarlar elbiselik kumaşları dokunurken üzerine isim, resim veya özel alâmetlerini işletirlerdi. Bunların daha belirgin şekilde görülmesi için altın sırma veya kumaşın hâkim rengine zıt renklerde ipek iplikler kullanılırdı. Hilâfetin veya hükümdarlığın alâmetleri arasında sayılan özel işlemeli, trâzlı giysilerin İran ve Bizans kültüründen müslümanlara geçtiği anlaşılmaktadır. Resmi zemmeden bazı rivâyetlerin etkisiyle İslâm devletlerinde trâz sembolik şekillerle isimlere, hayır ve bereket duaları ihtiva eden küfî yazılara dönüşmüştür. İslâm dünyasında bu geleneği başlatan Emevî halifelerinin trâzlarında Hıristiyan Bizans’ın etkisi açıkça görülmektedir. (Bozkurt Nebi, “*Tiraz*”, *D/Â*, İstanbul, 2012, XLI, 112-113.)

¹⁵ Hasan İbrahim Hasan, II, 147-148.

¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, II, 140.

¹⁷ Şeyho, Lis, *Şuarâu'n-Nasrâniyye Ba'de'l-İslâm, Şuarâu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Matbaa-yı Kâtulîkiyye, Beyrut, 1924, ss. 175-176.

¹⁸ Ferrüh, Ömer, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, 1. Baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1981, I, 360.

¹⁹ Ahmet Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Müessesetu Hindâvî, Kahire, 2012, ss. 183-184.

²⁰ Ferrüh, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, I, 364.

duklarını düşündüğümüz zaman Ahtal gibi şairlerin rolü de daha iyi anlaşılacaktır. İktidarlarını savunacak güzel icraatları yapamayan Emevîler'in, Hıristiyan şairleri de, halkı etkileme ve içlerinde sahâbe gibi değerli insanların bulunduğu muhaliflere hakaret ettirme aracı olarak kullanmaları inkâr edilemez bir gerçektir.

Emevî iktidarının diğer bir destekçisi de Hıristiyan doktorlar olmuştur. İşlerine sadık olup dürüst bir şekilde mesleklerini icra eden Hıristiyan doktorlar bulunmakla birlikte bazı doktorlar da mesleğine ihanet ederek Emevî iktidarının siyasî tetikçisi gibi çalışmışlardır. Bu tabipler, halifelere yakın durarak, onların siyasî olarak kendilerine rakip gördükleri kişileri zehirlemek suretiyle ortadan kaldırma hususunda onlara yardımcı olmuşlardır. Emevîlerin ilk halifesi Muâviye'nin, Hz. Ali ile giriştiği mücadele esnasında Hz. Ali tarafından tayin edilen Mısır valisi Eşter'i bir doktorun hazırladığı zehirli bal şerbeti ile öldürtmesi²¹ ve kendisinden sonra oğlu Yezîd'i veliaht olarak tayin etmek istediği için bu konuda rakip olabileceğini düşündüğü Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'i de özel doktoru İbn Asâl'a zehirletmesi²² ile ilgili rivâyetler bu konudaki meşhur örnekler olmuştur.

Bütün bu örnekler göstermektedir ki Emevîler, yerleştikleri yeni başkentlerindeki Hıristiyan unsurlarından oldukça etkilenmişler ve bunun sonucu olarak da, kendi iktidarlarını ayakta tutacak şekilde Bizans ve Sasanî devletlerinden öğrendikleri bilgiler doğrultusunda yapmış oldukları idarî düzenlemelerle birlikte, istisna kabul edilebilecek birkaç idarecisi hariç tutulacak olursa, halktan kopuk, onlara karşı şüpheyle bakan ve diyalog kurmak yerine güvenlikçi bir anlayışı benimseyen, lüks içerisinde yaşayan ve böylece dinî ve ahlâkî anlamda da büyük zaafı gösteren bir idareci portresi çizmişlerdir.

2. Askerî Alandaki Etkileri

Hız Peygamber zamanında Müslümanların devamlı bir ordusu bulunmuyordu. Hatta iç güvenliği sağlayacak bir polis teşkilatı da yoktu. Bununla birlikte Hz. Peygamber savaşa elverişli durumdaki bütün Müslümanları askerlikle yükümlü tutmuştu. Herhangi bir savaş durumunda devlet başkanı sıfatıyla Müslümanları savaş için çağırırmaktaydı.²³ Yani askeriye adı altında maaşa bağlı ve sadece bu işle uğraşan bir sınıf yoktu. Cihat zamanı sahâbe savaş için toplanır ve daha sonra tekrar kendi işlerine devam ederlerdi.

Bu durum ilk defa Hz. Ömer zamanında değişmeye başlamıştır. Genişleyen İslâm devletinde devlet yapısındaki gelişmelerle birlikte askerlik alanında da değişiklikler olmuştur. Gelişen yeni şartlar muvacehesinde Hz. Ömer, askerî divanları kurarak askerliği mecburi hale getirmiştir.²⁴ Çünkü bu dönemde de as-

²¹ el-Meydânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *Mecmaü'l-Emsâl*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire, 1955, I, 11.

²² İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, 1. Baskı, thk: Muhammed Abdulkâdir Ata, Mustafa Abdulkâdir Ata, Ed: Naim Zerzur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, V, 217.

²³ Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 9. Baskı, İFAV Yayınları, İst., 2011, s. 457.

²⁴ Hasan İbrahim Hasan, Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire, ts., s. 179.

kerlik önceleri gönüllülük esasına göre yapılırken insanlar, ziraat vb. işlerle uğraşmaya başlayınca Hz. Ömer, bu durumun onları askerlikten alıkoyacağını anlayarak bu işlerle uğraşmalarını yasaklamış ve onlara devlet hazinesinden maaş bağlamıştır.²⁵

İslâm dünyasında Râşit Halifelerden sonra iş başına gelen Emevîler dönemindeki askerî teşkilat da, başlangıçta Hz. Ömer dönemindeki sistemle aynıydı. Emevîler de onun zamanında getirilen mecburi ve paralı askerlik sistemini devam ettirmişler, ancak bununla birlikte Bizans ve İran savaş usûlünden de istifade etmeyi ihmal etmemişlerdir.²⁶ Emevî ordusunun düzeni, birliği, şekli, oluşumu ve ihtiva ettiği unsurlar, Bizans ordusundan alınmıştır.²⁷ Buna göre Emevî ordusu merkez kuvvetler, sağ ve sol kanatlar, öncüler ve artçılar olmak üzere beş bölümden oluşmuştur.²⁸ Ancak bu noktada şu hususu belirtmek gerekir ki Emevîler bu konuda sadece taklit süreciyle yetinmemiş, aldıkları örnekleri geliştirmesini de bilmişlerdir. Ayrıca Araplar'ın savaşçı özellikleri de bu noktada tamamlayıcı bir unsur olmuştur.

Bu hususu Parry şu şekilde ifade etmektedir : *“Şüphesiz ki Suriye'ye yakın yaşayan kabile mensupları, Bizans'ta uygulanan savaş usûlünden bir dereceye kadar haberdar idiler. Öte yandan Irak'ın batı hududunda sakin olan kabileler, İran'da kullanılan savaş metotlarına biraz alışmış olmalıydılar. Ancak bu kabil kaçınılmaz tesirlerin getirdiği değişikliklerle birlikte pek çok Arap savaşçısının tatbik ettiği harp usulü, hala masum nitelikteydi. Onlar ne inkişaf etmiş bir harp teşkilatına, ne ileri bir sevk ve idareye, ne de Bizans ve Sasânî ordularında kullanılan silahlar seviyesinde bir donatıma sahiptiler. Hareketlerinde çevik olan, icabında yaya da dövüşebilen ve develere binmiş bu Araplar, ani manevra ve düşmanlarını devamlı saldırılara maruz bırakma sanatlarında üstündüler. Savaş meydanlarında çeşitli kabilelere mensup unsurlar, çok kere saflar halinde ve müstakil birlikler olarak dövüştüler. Genellikle uygulanan usûl, öncülerin tekrar tekrar saldırısı, çekilme ve yeniden ilerleme idi. Önce mızrak ve harbe ile saldırılır, bundan sonra yakın dövüşün esas silahı olan kılıç, önemli ve büyük rol oynardı.”*²⁹

Abdülmelik b. Mervân zamanında ordu, yalnızca Arap unsurlardan teşekkül etmekteydi. Zira Emevî Devleti her yönüyle hâlis bir Arap devletiydi. Emevî fetihlerinin geniş alana yayılmasına kadar durum bu şekilde devam etmiştir. Ancak Kuzey Afrika ve Endülüs'e girdikleri sırada Arap ordusu, Berberîlerden büyük ölçüde yardım almıştır.³⁰

Emevî ordusu, kara ve deniz birliklerinden oluşmaktaydı. Kara ordusuyla ilgili olarak bahsettiğimiz bu hususlardan sonra şimdi de diğer tamamlayıcı un-

²⁵ Hasan İbrahim Hasan, II, 179; Hasan İbrahim Hasan, II, 185.

²⁶ Parry, V. J., “İslâm'da Harp Sanatı”, çev. : E. Merçil, S. Özbaran, *İÜEF Dergisi*, 1974-75, sayı: 28-29, s. 197.

²⁷ Ali, Ahmed İsmail, *Tarihu Bilâdi's-Şâm*, 3. Baskı, Dâru Dimaşk, Dimaşk, 1994, s. 360.

²⁸ Ali, Ahmed İsmail, *Tarihu Bilâdi's-Şâm*, s. 361.

²⁹ Parry, “İslâm'da Harp Sanatı”, s. 194.

³⁰ Hasan İbrahim Hasan, II, 186.

sur olan deniz kuvvetlerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Emevîler'de deniz kuvvetleri alanında ilk adımları, daha Şam valiliği sırasında Muâviye b. Ebî Süf-yân atmıştır. Muâviye, bu konuda Hz. Ömer'den alamadığı izni Hz. Osman'dan alınca³¹ Rûm teknisyenlere birçok gemi yaptırmıştır.³² Kıbrıs'ın fethi ve Zâtu's-Savârî savaşında Bizans'tan ele geçenler ile Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in yaptırdığı gemilerden, kuvvetli bir donanma hazırlanmıştır.³³ Onu donanma kurmaya sevkeden etken ise, Bizans ile olan savaşlar olmuştur.³⁴ Araplar, Şam bölgesini fethedip Bizanslılar'ın gemilerini gördüklerinde bu husus onlarda, düşmanın silahlarıyla silahlanmak konusunda bir arzu doğurmuştur.³⁵

Muâviye, Suriye'nin fethinden kısa bir müddet sonra ele geçirilen Akka'da Bizanslılar tarafından güzel bir şekilde teçhiz edilmiş olan gemi tezgâhlarını, İslâm deniz filosunu meydana getirmek için kullanmıştır.³⁶ Ayrıca 49/669 yılında Rûmlar sahillere çıktıkları sırada tersaneler yalnızca Mısır'da bulunuyordu. Muâviye b. Ebî Süf-yân, gemici ustası marangozların toplanmalarını emrederek kendilerini sahillere yerleştirmiştir.³⁷ Kara ordusunda olduğu gibi, İslâm Deniz Kuvvetleri'nin teşkilinde de Bizans örneği taklid edilmiştir. Her bir savaş birimi, her iki yanında da yirmi beş kürekçisi olan bir çekirtmeden oluşuyordu. Her kürek başında iki kürekçi bulunuyordu ki, bir gemide yüz veya daha fazla sayıdaki bu kürekçiler silahlandırılmışlardı. Fakat savaş için yetiştirilmiş ayrı leventler yukarı güverteye yerleştirilirdi.³⁸

Muâviye b. Ebî Süf-yân, deniz işlerinde Yemenlilerin maharetinden dolayı onlardan çok faydalanmıştır. Aynı şekilde gemilerdeki delikleri kapatma konusundaki başarılarından dolayı ve ip yerine demir çiviler kullandıkları için Mısır Kıptîlerinden de faydalanmıştır.³⁹ Müslümanların, deniz gücü konusunda Bizans'tan etkilendikleri hususu inkâr edilemez, ancak bir müddet sonra onların, bu sanatta ilerleyerek Bizans'ı aşmış olduklarını da kabul etmek gerekir. Avrupa'da denizcilikte kullanılan bazı teknik terimlerin Arapça asıllı olması ve günümüzde de hâlâ kullanılması bunun en güzel delilidir.⁴⁰ Netice olarak Emevî ordusunun, hem kara hem de deniz kuvvetlerinde Bizans'tan faydalandığı bir vakıdır. Hz. Peygamber ve Râşit halifeler dönemlerinde bu anlamda bir etkilene olmamıştı. Zaten o dönemlerde İslâm ordusu deniz savaşlarında da tecrübe sahibi değildi. Güçlü Bizans donanmasında gördüğü özellikleri örnek alan Muâviye, hem gemi sanayi konusunda hem de donanma sistemi konusunda

³¹ Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ, *Futûhu'l-Buldân*, çev : Mustafa Fayda, Sıyer Yay., İst., 2013, s. 178.

³² Aycan, İrfan, Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, TDV Yay., Ankara 2008, s. 111.

³³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, II, 200.

³⁴ Dayf, Şevkî, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab, el-Asru'l-İslâmî*, 20. Baskı, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1963, s. 201.

³⁵ Hasan İbrahim Hasan, II, 191.

³⁶ Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1. Baskı, çev : Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İst., 2011, s. 272.

³⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s.139.

³⁸ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 317.

³⁹ Tuleysi, Beşir Ramazan, ez-Zuveyb, Cemal Hâşim, *Tarihu'l-Hadârti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, thsz., s. 174.

⁴⁰ Aycan, Sarıçam, *Emevîler*, s. 112.

Hıristiyanlardan etkilenecek, bu alanlardaki gelişmelerin öncüsü olmuştur.

2. Sosyal Alandaki Etkileri

İslâmiyet, sadece inanç ilkelerini vazeden ve sosyal hayatı ihmal eden bir din değildir. Bilakis, Allah ile kulları arasındaki ilişkiyi belirlediği gibi insanların birbirleriyle olan ilişkilerini de belirleyen, yani pratiği de önemseyen bir dindir. Allah Teâlâ, insanları farklı ırklarda ve insanî özelliklerde yaratmıştır. Bu hususu da Yüce Kur'ân'da şu şekilde belirtmiştir : *“Ey insanlar! Şüphesiz Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”*⁴¹ Âyet-i kerimede de belirtildiği gibi farklı insanlar, farklı anlayışlar vb. hususlar toplumsal hayatın bir gerçeğidir. Bu bağlamda farklı dinî inançlara tabi olan fertler de bu hayatın bir realitesi olduğuna göre onlarla ilişkilerin hangi boyutta olması gerektiği hususu da önemli bir konudur. İslâm, *“İyiliği emir, kötülüğü nehiy”* gibi önemli bir prensibi varken gayri Müslimleri görmezden gelen, onları soyutlayan bir pratiği de hiçbir zaman kabul etmemiş ve belli ölçüler dâhilinde onlarla diyalog kurulmasına izin vermiş, hatta emretmiştir.

Hz. Peygamber ve Râşit halifeler de bu çerçevede dâhilinde gayri Müslimlerle ilişkiler kurmuşlardır. Örneğin Hz. Peygamber'in giydiği *“rûmî”* veya *“şâmî”* denilen dar yenli, Bizans tarzı bir cübbeden bahsedilir. Anlaşıyor ki, Hz. Peygamber başka bir medeniyete mensup toplumun ürettiği kıyafeti giymekte bir beis görmemiştir.⁴² Aynı şekilde Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi halifeler de, krallarla çokça görüşen ve onlar hakkında geniş bilgilere sahip olan, aynı zamanda Hıristiyan olan Ebû Zübeyd et-Taî ile iletişim halinde olmuşlardır.⁴³ Bu ilişkilerin boyutuna baktığımız zaman, onlardan olumsuz anlamda etkilenmelerin olmamasına da dikkat edildiğini görmekteyiz.

Ancak Emevîler dönemine gelindiği zaman Müslümanlar, Yarımada'dan büyük şehirlere doğru göç etmeye ve fethedilen topraklara yerleşmeye başlayınca yabancı kültürlerden de etkilenmeye başlamışlardır. Çünkü her şey gözleminin önündeydi. Kucakları mallarla, savaş ganimetleriyle ve divandan gelen sabit maaşlarla dolmuştu. Çabucak zenginleştiler. Saraylar yaptılar, altın ve gümüş kaplarda yemeye başladılar ve ipek elbiseler giydiler.⁴⁴ İslâm Devleti'nin başkentinin Dimaşk'a taşınmasının da, Batı medeniyetiyle, özellikle de Yunan kültürüyle ilişkide büyük etkisi olmuştur. Çünkü Dimaşk, Müslümanların Hıristiyan kültürüyle, onların mirasıyla ilk karşılaşma yeri idi.⁴⁵

⁴¹ Hucurât 49: 13

⁴² Sarıçam İbrahim, Erşahin Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 1. Baskı, TDV yayınları, Ankara, 2011, s. 76-77.

⁴³ Cumahî, Muhammed b. Selâm, *Tabakâtü's-Suarâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, s. 180; el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn, *Kitabu'l-Eğâni*, 3. Baskı, thk: İhsan Abbas, İbrahim es-Saâfin, Bekr Abbas, Dâr-u Sâdir, Beyrut, 2008, XII, 86.

⁴⁴ Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab, el-Asru'l-İslâmî*, s. 193.

⁴⁵ Anawati, Georges Cheata, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Beyrut, 1900, s. 96.

Aslında girişte de belirttiğimiz gibi Hıristiyanlarla diyaloglar Hz. Peygamber zamanından beri hep olagelmmişti. Ancak şunu unutmamak gerekir ki o dönemlerde Rasûlullah'ın dizi dibinde yetişmiş sahâbe nesli gayri Müslimler karşısında hep etken konumdayken, daha sonraları gelen nesiller, dünyevileşme hastalığına yakalanarak edilgen bir konumda olmuşlardır. Bu süreçte Araplar'ın Rûm, Fars, Türk ve Berberîler gibi farklı din ve ırklara mensup insanlarla karışması sosyal hayata tesir etmiştir. Siyasî açıdan liderliğini kaybeden ve Şam'a bağlı bir vilâyet haline gelen Medine ve komşu şehir Mekke'de olduğu gibi birçok yerde zengin ve işsiz gençler boş vakitlerini hoş geçirmek için musikiye rağbet göstermişlerdir. Mûsikişinas Fars ve Rûm asıllı köleler veya mevâlî de bu hususta onları yönlendirmiş ve aralarından önemli bestekârlar çıkmıştır.⁴⁶ Şüphesiz ki müzik, belli kurallar çerçevesinde mübah görülen bir olgudur. Ancak belli bir süreliğine dinlendirici mahiyette dinlenmesi gereken müzik, önemli işlerin bırakılmasına ve tembelliğe götürecektir boyuta geldiği zaman sorun teşkil etmektedir.

Muâviye b. Ebî Süfyân, bazı yeniliklerin de başlatıcısı olmuştur. Halifenin, yanında korumayla gezmesi, önünde mızrakların yükseltilmesi ve halife için tek başına namaz kılacağı yerin yapılması bunlar arasındadır.⁴⁷ Mâlesef bu yenilikler, devlet yöneticileri ile halk arasına set çekilmesine sebep olmuş ve onları halktan soyutlamıştır. Halktan uzaklaşan yöneticilerin, onların sorunlarından bihaber olmalarının ve onlara karşı hep güvenliği öne çıkaran tutumlar sergilemelerinin toplumsal huzuru bozması ve buna bağlı olarak yönetenlerle yönetilenleri karşı karşıya getirmesi de kaçınılmaz bir sonuç olmuştur.

Muâviye'nin yaptığı yeniliklerin yansımaları kendi hayatında yavaş yavaş tezahür etmeye başladıysa da bütün bunların günahı net olarak Yezîd'de görülmüştür. Zira Yezîd, şarap içen, tambur çalan, yanında kadın şarkıcılar bulunduran ve köpeklerle oynayan bir evlat olarak büyümüştür.⁴⁸ Çünkü Yezîd'in yetiştiği aile ve arkadaş ortamı, bu hayat tarzını destekleyen unsurlarla doluydu. Öncelikle annesinden başlayacak olursak Muâviye'nin, çocuklarına İslâmî ilkelere doğrultusunda rol model olacak bir anneden ziyade, kendisine iktidarını pekiştirme noktasında destek sağlayacak özellikleri hâiz bir eş seçtiğini görürüz. Hıristiyan olan Meysûn adındaki kadınla evliliğini bu bağlamda değerlendirmemiz doğru olacaktır.⁴⁹ Meysûn, Kelb kabilesine mensup olup Ya'kûbî Hıristiyanlarındandı.⁵⁰ Her ne kadar dinimiz Ehli Kitab'a mensup kadınlarla evlenmeye müsaade etse de bu bir teşvik değil, cevazdır. Ayrıca evin yönetimini elinde bulunduran baba, çocuğun eğitimiyle birinci dereceden sorumludur. Bütün bunlara rağmen Muâviye, çocuğunun eğitimiyle birebir ilgilenmek yerine annesiyle

⁴⁶ Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, XI, 101.

⁴⁷ Kürd Ali, *el-İdâratu'l-İslâmiyye*, s. 77.

⁴⁸ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Dâru'l-Hilâl, Beyrut, h.1423, II, 84.

⁴⁹ İş Yusuf, *ed-Devletu'l-Ümeviyye*, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1985, s. 156.

⁵⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 274.

birlikte Hıristiyan unsurların refakatinde yetişmesine müsaade etmiştir. Çünkü Meysûn, Yezîd'i alır, sık sık Suriye çöllerine bilhassa bedevî hayatı yaşayan kendi kabilesinin gezip dolaştığı Palmyrena'ya götürürdü ki bunun sonucu olarak genç veliaht Yezîd ava çıkma, ata binme, şaraba düşkünlük ve nihâyet şiir yazma gibi alışkanlıkları elde etmiştir.⁵¹ Çocukluğu bu şekilde geçen Yezîd'in gençliği de Yuhannâ ed-Dımaşkî ve Ahtâl gibi insanlarla düzenledikleri işret partilerinde geçmiştir.⁵²

Emevîler döneminde birçok olumsuz davranışından bahsettiğimiz şairler, sosyal hayatta da olumsuz etkilerini göstermişlerdir. Zira bu dönemdeki Hıristiyan şairlerin şiirlerine baktığımız zaman içki, kadın ve aşk gibi temaların ağırlıklı olarak işlendiğini görürüz. Belki Müslüman şairlerden de içki ile ilgili şiirler yazanlar olmuştur ancak bunların sayısı çok fazla olmamıştır. Hıristiyan olan Ahtâl ise, hem çokça içki içmiş hem de şiir söylemiştir.⁵³ Kuşkusuz ki içki unsurunun övücü mahiyette dillerde dolaşması, onun hayatta da yaygınlaşmasına sebep olmuştur.

Son olarak şu hususu da belirtmek gerekir ki Araplar, Şam'da şehirler miras almışlar, yeni büyük şehirler yapmamışlardır. Bu şekilde fetihten önce Rûm ve Yunan medeniyetini soluyan şehirlerde, evlerde ve saraylarda yaşamışlardır. Bu da onların medeniyet hayatını çok çabuk etkilemiştir.⁵⁴ Dolayısıyla mekanların da, inşa eden insanların kültür anlayışını yansıtmaya özelliğinden hareketle, Hıristiyan kültürüne göre inşa edilmiş bu sosyal mekanlarda yaşayan Müslümanların aile ve toplum hayatında da bu kültürün yansımalarının olacağı gerçeği inkâr edilemez.

3. İktisâdî Alandaki Etkileri

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren, Kelimetullah'ı yaymak gibi bir ana gaye için çalışan Müslümanlar, elbette ki geçimlerini sağlamak amacıyla bazı ticarî faaliyetlerle de meşgul olmuşlardır. Ancak bununla birlikte enerjilerini en çok cihat için harcamışlardır.⁵⁵ Müslümanların genellikle fetih faaliyetleriyle uğraşmaları sonucunda ziraat, sanat, zanaat vb. alanlarla daha çok gayri Müslim unsurlar ilgilenmiştir.

Gayri Müslimlerin Müslümanların ekonomik hayatına etkisi hususunda ilk olarak fetihleri ele alarak konumuza başlayacağız. Nitekim Emevîler döneminde fetihlerin artmasıyla birlikte Beytül-mâl'e giren ganimet miktarı da artmıştır. Emevîler ganimetler ve fethedilen araziler konusunda Hz. Ömer'in yolunu aynen takip etmiştir. Ganimetler beşe ayrılıp, payına düşenler savaşçılar arasında dağıtılırken, fey arazileri de harâc vergisine bağlı olarak bütün Müslümanlara harcanmak üzere ayrılmaya devam etmiştir.⁵⁶ Böylece ganimetler, İslâm devle-

⁵¹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 274-275.

⁵² Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 343.

⁵³ Ferrûh, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, I, 368.

⁵⁴ Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab, el-Asru'l-İslâmî*, s. 194.

⁵⁵ Ali İbrahim Hasan, *et-Tarihu'l-İslâmî el-Âm*, s. 179; Hasan İbrahim Hasan, II, 185.

⁵⁶ Hammaş, Necdet, *el-İdâre fi'l-Asri'l-Ümevî*, 1. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1970, s. 21.

tinin önemli gelir yollarından birisi olmuştur.

Savaşlar sonucu İslâm devletine ekonomik katkı sağlayan unsurlardan bir diğeri de gayri Müslimlerden alınan vergiler olmuştur. Bu çerçevede İslâm devleti tarafından himaye görmelerine karşılık olarak alınan cizyeler, Beytül-mâl'e katkı sağlayan vergilerden birisidir.⁵⁷ Emevî ekonomisine çeşitli sektörlerin katkısı olmakla birlikte esas katkının, kazandırdığı harâc gelirleri sebebiyle ziraat sektöründen geldiğini söylemek doğru olacaktır. Özellikle toprakları çok verimli olan Irak'taki sevad arazisi bu alanda en büyük katkıyı yapmaktaydı. Çünkü bu arazi, devletin toplam harâc gelirinin %26'sını teşkil etmekteydi.⁵⁸ Bu noktada, özellikle oryantalistler tarafından suistimal edilmeye çalışılan bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Müslümanlar, cihat faaliyetlerini maddî kazançlar elde etmek amacıyla değil, İslâm'ın mesajlarını insanlara ulaştırmak için yürütmüşlerdir. Bu sebeple ganimet vb. ekonomik getiriler, fetih hareketlerinin sebebi değil tabîî bir sonucudur.

İslâm devletinin hâkimiyetini kabul eden Hıristiyanlar, İslâm toplumunda ekonomik faaliyetlerini de rahat bir şekilde yürütebilmekte ve hem özel sektörde, hem de devlet kademelerinde kendilerine yer bulabilmekteydiler. Irak bölgesindeki Beni Tağlib kabilesi, yürüttükleri ziraat ve hayvancılık faaliyetleriyle⁵⁹ ekonomiye katkı sağlarken, Mısır'ın Asyut bölgesinde şeker üretimi yaparak meyvelerini çevreye ihraç eden⁶⁰, dokumacılık yapan⁶¹, ayrıca Mısır'ın diğer bölgelerinde kâğıt sektörüyle uğraşarak bu kâğıtları Bizans'a dahi ihraç eden Kıptîler de daha geniş bir alanda katkı sağlamaktaydı.⁶² Ayrıca Mısır bölgesinde denizcilik de çok gelişmiştir. Bu sebeple Muâviye, Mısır Kıptîlerinden, denizcilik alanında da faydalanmıştır.⁶³ Bizans'tan ve Mısırlılardan öğrendikleri bilgiler doğrultusunda İslâm devletinin ticarî deniz filosunun gelişmesiyle birlikte deniz ticareti, Emevî ticaretinin büyük kısmını işgal etmeye başlamıştır.⁶⁴ Böylece ticaret, şekil değiştirmiş ve önceleri kara ticaretine dayanırken, deniz ticareti onun yerini almaya başlamıştır.

Hıristiyanların, devlet kademelerinde önemli yerleri işgal etmeleri ise ticareti olumsuz etkilemiştir.⁶⁵ Belki divanların Rûmca olması sebebiyle ilk aşamada tercüme hususunda onlara mecbur olmaları bir noktaya kadar anlaşılabilir, fakat bu sürecin uzatılması Müslümanların devlet memurluklarında yer almalarını geciktirmiştir. Bu durum da devamlı surette Hıristiyanlara bağlı kalınmasına

⁵⁷ Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim, *Kitabu'l-Harâc*, Dâr-u Ma'rife, Beyrut, 1979, s. 122; el-Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezîd, *Ahkâmu Ehli'l-Mîl ve'r-Ridde Mine'l-Câmi' li-Mesâilil-İmam Ahmed b. Hanbel*, 1. Baskı, thk: Seyyid Kesrevî Hasan, Dârul-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 91.

⁵⁸ el-Cifrî, Isâm, *et-Tatavvuru'l-İktisâdî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Yüksek Lisâns Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Suudi Arabistan, 1992, s. 35.

⁵⁹ Belâzurî, s. 212.

⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâr-u Sâdır, Beyrut, 1977, I, 193-194.

⁶¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* I, 193-194.

⁶² Belâzurî, s. 274.

⁶³ et-Tuleysî, ez-Zuveyb, s. 174.

⁶⁴ Cifrî, s. 189-190.

⁶⁵ Sercânî, Râğib, *Kıssatu'l-Endelüs mine'l-Feth ile's-Sukût*, Müessesetu Ikra, Kahire, 2011, s. 192.

sebebi olmuş ve yerli ekonomi noktasında yavaşlatıcı bir set görevi görmüştür. Nihâyet Divanu'l-Harâc yani mali işler defteri Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar Rumca ve Farsça yazılmaktayken Abdülmelik, İran ve Şam bölgesi defterlerini, daha sonra oğlu Velid de Mısır defterlerini Arapça'ya çevirtmişlerdir.⁶⁶ Fakat divanda dilin değişmesine rağmen Bizans ve Sasânî sistemi devam etmiş ve Arapça bilen Rûm ve Fars asıllı memurlar, vazifelerinde kalmışlardır.⁶⁷

Bizans'tan miras kalan bu kurumlarda Hıristiyanlık izlerinin, en küçük parçasına kadar da işlendiği görülmektedir. Nitekim Philip Hitti, Abdülmelik b. Mervân'ın zamanında, çekmece başlarındaki haç ve teslis sembollerinin yerine bazı İslâmî ibarelerin konulduğunu ifade etmektedir.⁶⁸ Bu da o zamana kadar bu sembollerin kaldığını göstermektedir.

Emevîler dönemi ekonomisindeki Hıristiyan etkisi bağlamında son olarak bahsedeceğimiz konu ise, Emevîler'in kullandığı paradır. Kuşkusuz ki para bir devletin bağımsızlığının ve yerine göre de ekonomik alandaki hâkimiyetinin bir göstergesidir. Araplar, İslâm'dan önce İran ve Bizans'ın altın ve gümüş paralarını kullanıyorlardı. Bu durum Hz. Ömer zamanına kadar devam etmiştir.⁶⁹ Dönemin iki süper gücü olan Bizans ve Sasânî, hâkimiyetlerini, paraları yoluyla da göstermekteydiler. Hz. Ömer'in para konusunda attığı ilk adım, Müslümanların ekonomik bağımsızlığı yolunda gösterdikleri ilk çabalardandı. Emevîler de, Velid zamanına kadar Bizans dinarı ve İran dirhemi kullanmaya devam etmiştir.⁷⁰ Muâviye zamanında gümüş ve bakır sikkeler basılıyor idiye de bunlar, Bizans ve Sasânî tarzında idi. Hatta Muâviye'nin bastırıldığı altın ve gümüş sikkeler, üzerinde haç işareti bulunması sebebiyle halk arasında pek revaç bulmamıştır.⁷¹ 76/696 yılında Abdülmelik b. Mervân, dirhem ve dinar bastırmak suretiyle İslâm tarihinde para bastıran ilk kişi olmuştur.⁷² Ve böylece İslâm Devleti iktisâdî bakımdan Bizans ve Sasânî tesirinden kurtulmuştur. Bunun yansımaları da devlet ekonomisi için olumlu olmuş ve ekonomideki Bizans tehdidi ortadan kalkmıştır.⁷³ Böylece ekonomik özgürlüklerini elde eden Müslümanlar, bu alanda daha güvenli ve daha büyük adımlar atma imkânlarını bulmuşlardır.

4. İlim Kültür ve Sanat Alanındaki Etkileri

Müslümanlar, Bizans ve İran kültür çevresiyle bir coğrafyada karşılaştıktan ve birlikte yaşamaya başladıktan sonra, gerek İslâmî ilimlerde gerekse müspet ilimlerde pek çok gelişme kaydetmişlerdir. Kültürlerin birbirleriyle karşılıklı etki-

⁶⁶ Hasan İbrahim Hasan, II, 147.

⁶⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 379-380.

⁶⁸ Hitti, Philip, *Tarihu Suriye ve Lübnan ve Filistin*, çev: Kemal el-Yâzıcı, Ed: Cebrâil Cebbûr, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1959, II, 90.

⁶⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 280.

⁷⁰ Ferrûh, Ömer, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabî*, 4. Baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1983, s. 198.

⁷¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 379.

⁷² Belâzurî, s. 274; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk: Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, IV, 167; İbn Haldûn, Abdurrahman, *Tarihu İbn Haldûn*, thk: Süheyl Zekkâr, Halil Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2000, III, 57.

⁷³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 379.

leşimi sayesinde gayri Müslimlerden pek çok şeyi de öğrenmişlerdir.⁷⁴

Medeniyette Yunanlılara birinci mevki verilmiştir. Yunanca'dan Arapça'ya tercüme, Hıristiyanların tesiriyle pek erken dönemde başlamıştır.⁷⁵ Müslümanlar akfî ilimleri, İskender'in fetihlerinden itibaren Mısır, Suriye ve Batı Asya'da yayılmış olan Yunan kültüründen almışlardır. M.5. asrın sonlarında Ruhâ medresesi çöküntüye uğrayınca, buradan sürülen medrese âlimleri İran'a sığınmış ve Kısra Enûşirvan'ın (M.531-578) sarayına yerleşmişlerdi. Enûşirvan, İmparator Jüstinyen'in, putperestlikleri sebebiyle Atina'dan sürgün ettiği Yeni Eflatuncu Medrese filozoflarını da iyi karşılamış Hûzistan eyaleti kazalarından Cündişapûr'da bir ilim merkezi kurarak bu alimleri orada felsefe ve tıp okutmakla görevlendirmişti. Irak'ta Harran'ın, Yunan kültürünün merkezlerinden biri olarak kalması gibi, bu medreselerin bakiyeleri de Abbasî Devleti'nin kuruluşuna kadar bu bölgelerde kalmıştır. Harran halkı, Sabîilerden oldukları halde Arapça'yı da kolaylıkla konuşuyorlardı. Dolayısıyla Yunan kültürünün Müslümanlar arasında yayılmasına büyük ölçüde yardımcı oldular. Yabancı dillerde yazılmış kitapların birçoğunu, bunlar Arapça'ya çevirmiştir.⁷⁶

Nitekim Hz. Peygamber'in vefatının üzerinden yirmi yıldan fazla bir zaman geçmeden bütün Arap Yarımadasından başka Güney Anadolu sınırlarına kadar Bizans-Suriye toprakları, Irak'ın tamamı ve İran'ın batısı ve Mısır'ın tamamı, Merkezi Medine olan genç İslâm devletinin parçaları olmuşlardı. Bilim tarihi açısından önemli olan husus şudur ki Bizans ve Sasânî hükümlerinin önemli birçok kültür merkezi İslâm devletinin sınırları içine girmişti. Emevî devletinin 41/661 yılından itibaren Şam'da kurulmasıyla, bu kültür merkezleri mensuplarının faaliyetleri için yeni şartlar doğmuştur. Böylece Şam, bilimler tarihinin başlamakta olan yeni merhalesinin bir kıvılcım noktası olma durumuna gelmiştir. Zira eski kültür merkezlerinin mensupları ve taşıdıkları bilgiler Emevî halifelerinin ilgi ve himayesine mazhar olmuştur.⁷⁷ Emevîler dönemindeki tercüme faaliyetlerine dair bu haberler büyük bir gerçeğe işaret etmektedir ki, o da Helenistik kültürün, bütün unsurlarıyla birlikte Araplara gelişidir. Bu geliş, Abbasîler dönemini beklememiştir. Ayrıca sadece tercüme yoluyla da değil, karşılıklı söyleşiler ve fetihler sonucu halkların kaynaşması yoluyla da olmuştur.⁷⁸

Emevîler döneminde Müslümanlar, hem tercüme yoluyla bilgilerinden istifade etmek suretiyle, hem de doktorluk faaliyetlerinden istifade etmek suretiyle Hıristiyan unsurlardan fazlasıyla faydalanmışlardır. Bu bilgiler ışığında da tıpta önemli ilerlemeler kaydedilmeye başlanmıştır.⁷⁹

⁷⁴ Aycan, İrfan vd., *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, 2. Baskı, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2011, s. 35.

⁷⁵ Barthold, W., Köprülü, M. Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2004, s. 51-52.

⁷⁶ Hasan İbrahim Hasan, II, 226.

⁷⁷ Sezgin, Fuad, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, Timaş Yay., İst., 2012, s. 129-130.

⁷⁸ Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab, el-Asru'l-İslâmî*, s. 203.

⁷⁹ Fârûkî, İsmail Râci, el-Fârûkî, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, 2. Baskı, çev : Mustafa Okan Kiba-

Emevîler döneminde Hıristiyanların, Müslümanlara etkisi sadece müsbet ilimlerle sınırlı kalmamış, özellikle felsefenin girişiyle birlikte Kelâm sahasında da önemli etkiler görülmeye başlamıştır. Bu noktada felsefenin de İslâm dünyasına girişinde Hıristiyan etkisinden bahsetmek yerinde olacaktır. Emevîler dönemi meşhur Hıristiyan din adamlarından olan Yakup er-Ruhavî'nin, Hıristiyan din adamlarına fetva vererek Müslüman ailelerin çocuklarına felsefe öğretmelerinin helal oluşuna cevaz verdiği rivâyet edilir. Bu bilgi, bazı Müslümanların felsefe öğrenmeye yöneldiğini de göstermektedir.⁸⁰ Felsefe Batı'dan Doğu'ya iki yolla geçmiştir:

- a. İskenderiye kurulduğu zaman, lüks hayatı ve kültürü ile temayüz eden bir şehir hâline gelmiştir. İnsanlar da oraya gitmişler ve böylece şehir, âlimlerle ve mütefekkirlerle dolmuştur.
- b. I.Konstantin (274-306), Hıristiyanlığı Yunanlılar için resmi din yapınca mütefekkilere eziyetler başlamış, ardından da Justinyanus gelmiş ve felsefe okullarını kapatmıştır. Bunun sonucunda da topluca doğruya doğru taşınma başlamıştır.⁸¹

Emevîler döneminde Müslümanlar, Kısra ve Kayser'in memleketlerini, Irak'ı, Mısır'ı, Fars'ı, Bizans kültürü ve Hıristiyan dininin hâkim olduğu Şam'ı ve Cebel-i Tarık'a kadar birçok batı şehrini fethetmek suretiyle, sadece maddî açıdan bir hâkimiyet sağlamakla kalmamışlar, fikir ve medeniyet yönünden bir etkileşim de yaşamışlardır.⁸² Çünkü Müslümanlar, Hıristiyan bölgelerini fethettikleri zaman, harpler sona erince fikrî mücadeleler başlamıştır. Bu kapsamda gayri Müslimleri İslâm'a çağırmaya başlayınca da deliller sunmak zorunda kalmışlardır. Buna karşılık Hıristiyanların reisleri de karşı deliller sunmuştur. Bu durum, en yoğun şekliyle ise Dimaşk'ta yaşanmıştır. Çünkü Dimaşk, Emevîler'in başkenti idi ve Hıristiyan nüfusun çokça bulunduğu yerd. Hıristiyanlar, Emevî saraylarında dahi görev almışlardır. Bu alanda en meşhur olan kişi de şüphesiz Yahya ed-Dimaşkî'dir.⁸³ Yahya ed-Dimaşkî yazdığı risâlelerde Hıristiyanlara hitaben "Arap sana şöyle derse şöyle cevap ver" gibi bilgilere yer vererek⁸⁴, kader ve irade özgürlüğü gibi konularda tartışmaların içine girmiştir.

Bu noktada önemli bir tartışma konusu ortaya çıkmıştır ki o da, Suriye'de Müslümanların, Hıristiyanlarla temasının, birçok fırkanın doğuşunda etkili olup olmadığı hususudur. Hitti, bu asırda Cebriye karşıtı olarak ortaya çıkan Kaderiyye fırkasının çıkışında Hıristiyan tesiri olduğunu iddia etmektedir.⁸⁵ Montgomery Watt da aynı iddiaya katılarak, Kaderiyye itizalinin kurucusu olarak bilinen Mâbed el-Cühenî'nin, görüşlerini önce Müslüman olan, sonra da Hıristiyanlığa ge-

→ →

röğlü, Zerrin Kibaroğlu, İnkılab Yay., İst. 1997, s. 358.

⁸⁰ Ahmet Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 148-149.

⁸¹ Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabî*, s. 152.

⁸² Zeyyât, Ahmet Hasan, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâr-u Nahdati Mısır, Kahire, ts., ss. 84-85.

⁸³ Ahmet Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, Mektebetü'l-Üsra, 1997, I, 361.

⁸⁴ Ahmet Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 150.

⁸⁵ Hitti, *Tarihu Suriye ve Lübnan ve Filistin*, II, 115.

çen Süsen adındaki Iraklı bir Hıristiyandan aldığını ifade etmektedir.⁸⁶

Montgomery Watt, bu konuda şu ifadelerle yer vermiştir: *“Başlıca münakaşa konularından biri de cüz’i irade, yani ihtiyar ve cebir meselesi idi. Bazen bunun Hıristiyan tesirine bağlı olduğu düşüncesi uyanıyor. Bu bir bakıma doğru ise de, dışarıyı taklit manasına gelmez. 700 yılından itibaren Hıristiyanlıktan ihtida etmiş Müslümanlar vardı ki bunlar biraz eski Hıristiyanlık düşüncelerinin tesirinde idiler. Zaman geçince bunlar ve daha başkaları tarafından bu düşüncelerin bütün İslâm cemaatini ilgilendiren meselelere katıldığı görülmektedir. Aslında bunlar İslâmîyet’te de vardı ama daha az kuvveti haizdi.”*⁸⁷

Ahmet Emin ise, *Duhâ'l-İslâm* adlı eserinde, Von Kramer’e ait, Mutezile mezhebinin de Hıristiyanlardan doğduğu, çünkü kader ve Allah’ın sıfatları gibi konularda yapılan tartışmaların, özellikle Yuhanna ed-Dimaşkî ve Theodor Abu-cara aracılığıyla Mutezile’ye geçtiği fikrini zikrettikten sonra bu görüşe katılmadığını ifade eder. Gerekçe olarak da kader meselesinin bizzat Müslümanlardan çıktığını ve Kur’an ve Hadislerdeki, zahiri cebr gibi görünen ifadelerin buna sebep olduğunu belirtir. Ardından da Mu’tezile’nin, Hıristiyanlardan çok İran Mecusileriyle tartıştığı bilgisini ekler.⁸⁸

Bu tartışmalara baktığımız zaman, Hıristiyan etkisinden bahseden kişilerin oryantalist olmaları, bu iddianın, bilinçli olarak ortaya atılmış yanlış bir iddia olabileceğini akla getirmektedir. İddiayı kabul etmeyerek Von Kramer’e cevap verme gayreti içine giren Ahmet Emin’in argümanları ise yeterince ikna edici değildir. Zira kader konusunun, Müslümanların inanç konularından biri olduğu ve ilk vahiyden itibaren gündemlerinde olduğu bir vakıadır. Ancak şunu unutmamak gerekir ki Müslümanlar, Emevîler dönemine kadar kader konusunu, ayrıntılarına girmeksizin genel olarak konuşmuşlardır. Ayrıca Mutezile’nin, Hıristiyanlardan çok İran Mecusileriyle tartışmış olması, daha önceki Hıristiyan diyalogundan habersiz olması ve bu diyaloglardan etkilenmiş olması ihtimalini de geçersiz kılmaz. Sallâbî de bu noktada Hıristiyan etkisinin olduğunu kabul ederek şu ifadelerle yer verir: *“Irak bölgesinde çok erken denilebilecek bir dönemde Ma’bed el-Cühenî diye biri ortaya çıktı. Bunlar kaderi inkâr ettiklerinden dolayı İslâm’da ilk kadercilik meselesini gündeme getiren kişiler olmuşlardır. Kaynaklara inildiğinde bu düşünce ve inancın temellerinin Hıristiyanlığa dayandığı görülmektedir.”*⁸⁹

O zamanki tartışma konularını ele alarak konu üzerinde uzunca değerlendirmeler yapan Watt’ın şu değerlendirmesi de zikredilmeye değer bir ifadedir: *“Allah’ın ezeli kelimesi olması bakımından İsa ile âşikar bir mukayese vardır. Mamafih paralel, zannedildiği kadar birbirine yakın değildir. Kur’an’da geçen*

⁸⁶ Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 1. Baskı, çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, Umrân Yayınları, Ankara, 1981, s. 103

⁸⁷ Watt, W. Montgomery, *İslâmî Tetkikler, İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, çev: Süleyman Ateş, AÜİF. Yay., Ankara, 1968, ss. 37-38.

⁸⁸ Ahmet Emin, *Duhâ'l-İslâm*, I, 362-364.

⁸⁹ Sallâbî, Ali Muhammed, *Emevîler*, çev: Harun Ünal, Ravza Yayınları, İstanbul, 2009, II, 579-580.

Arapça kelime “Kelâm” dır ki tam karşılığı, “konuşma” dır. Kur’an’da bir âyet (Âl-i İmrân 3 : 45) İsâ’yı Allah’tan bir kelime olarak ifade eder. Benzerlik bundan daha yakın olsaydı dahi, direkt bir tesirin olduğunu gösterecek lüzumlu bir delil sayılmazdı. İslâm teolojisi, şimdi daha içsel gerginlikler neticesinde doğmuş görünüyor. Böylece görülüyor ki İslâm teologlarının, Hıristiyan fikirlerini olduğu gibi kopye ettikleri fikri kabul edilemez. Yalnız bu iddianın mümkün görünen tarafı şudur: Müslümanlar bazı Hıristiyan düşüncelerine muttali olunca bunlar arasında İslâm rakiplerine karşı kendi mevkilerini muhafaza etmekte, kendi görüşlerini savunmakta faydalı bir takım maddeler buldular.”⁹⁰

Netice itibariyle söylemek gerekirse, Emevîler döneminde Hıristiyanlara tanınan geniş fikir hürriyeti ve ardından gelişen Hıristiyan-Müslüman diyalogu, rakiplerine aklî deliller sunma gayretine giren Müslümanların, felsefeyle de uğraşmasına ve bazı fırkaların, İslâm inanç sistemiyle çelişen görüşleri benimsemesine sebep olmuştur.

Emevîler döneminin edebî ve kültürel aktivitelerinden birisi de şüphesiz ki şiir idi. Arap şiirinde Yunan ve Rûm etkisi çok zayıftır. Baktığımız zaman aslı Yunan veya Rûm olup da Arapçayı öğrenip şiir söyleyen birine rastlayamayız.⁹¹ Bu dönemdeki bütün Hıristiyan şairler Arap kökenlidir. Ahmet Emin, Hıristiyan şiirinin ve şairlerinin İslâm’da pek etkisi olmadığını, Ahtal, Kutâmî gibi şairlerin şiirlerinde Hıristiyanlık izlerinin az görüldüğünü ifade etmektedir.⁹² Bu ifadede haklılık payı olmakla birlikte tam olarak katılmak da mümkün değildir. Belki Hıristiyan şairlerin, inanç ilkeleriyle ilgili etkisi düşünüldüğünde bu ifade doğru olabilir, ancak bu şairlerin icra ettikleri şiirlerin temalarına baktığımız zaman, Hıristiyan kültürünün izlerini çokça görmek mümkündür.

Mimarî ve sanat alanında ise Emevîler dönemini iki dönem halinde ele almak isâbetli olacaktır. Çünkü devletin ilk dönemleri, henüz iç sorunları halledemedikleri ve Bizans etkisinin daha yoğun hissedildiği bir dönem iken, özellikle Abdülmelik b. Mervân ile birlikte başlayan süreç ise, daha bağımsız ve yerli politikaların takip edildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araplar, Şam’a geldikleri zaman buradaki şehirleri miras almış, yeni ve büyük şehirler yapmamışlardır. Böylece, fetihten önce Rûm ve Yunan medeniyetini soluyan şehirlerde, evlerde ve saraylarda yaşamışlardır. Bu da onların medeniyet hayatını çok çabuk etkilemiştir.⁹³ Bakıldığı zaman, Roma kale ve hisarlarından tamir edilerek çevrilmiş veya Emevî mimarları tarafından bu yapıların örnek alınması ya da aynı mimarlar tarafından Bizans ve İran örnekleri esas alınarak müstakil olarak inşa olunması sonucu ortaya çıkmış birçok saray kalıntısının, Suriye çölü eteklerine serpilmiş vaziyette olduğu görülmektedir.⁹⁴

Daha sonraki dönemlere baktığımız zaman ise, Emevî mimarisi ve sanatına

⁹⁰ Watt, *İslâmî Tetkikler, İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, s. 66-67.

⁹¹ Ahmet Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 152.

⁹² Ahmet Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 154.

⁹³ Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab, el-Asru'l-İslâmî*, s. 194.

⁹⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 368.

yön veren iki etkeni görmekteyiz. Bunlardan ilki, görmüş oldukları Hıristiyan mimarisiyle yarışarak onlardan daha iyisini yapma gayretidir. Çünkü Müslümanlar, fethettikleri topraklarda karşılaştıkları ihtişamlı mabetleri ve diğer sanat ürünlerini gölgede bırakmayı, onları aşmayı bir amaç ve İslâm'ın yüceltilmesi anlamında dinî bir vecibe olarak görmüşlerdir. Örneğin Emevîler Şam'da eski Bizans kiliselerinden daha görkemli Şam Ümeyye Camiini yapmışlardır.⁹⁵ Velid, bu camiin yapımında aşırı harcamalar yapmıştır. Öyle ki caminin mihrabı değerli mücevherat ile süslü olup, üzerinde altın ve gümüş kandiller vardır. Ayrıca mozayik ve altın zincirlerle süslenmiştir. Yaptığı bu aşırı harcamalar sebebiyle halk, kendisini dar görüşlülük ve müsriflikle kınayınca mescidde irad ettiği bir hutbeyle eleştirilere cevap vermiştir.

Ömer b. Abdilaziz hilafete geçince, caminin inşasında yapılan harcamaların yersiz olduğunu düşünerek zararı telafi için mozayikleri sökmeyi ve kandillerin asıldığı altın zincirleri kaldırmayı düşünmüş ancak daha sonra vazgeçmiştir. Çünkü bir gün Bizans elçileri Dimaşk'a vardıkları zaman camiyi de ziyaret etmek istemişler ve ihtişamı karşısında çok etkilenerek *"Biz Rûm halkı, Arapların varlığı az sürecektir" derdik halbuki yaptıklarını görünce anladık ki onlar uzun süre kalacaklar"* demişler, bunu duyan Ömer b. Abdilaziz de, *"Ben sizin bu caminizin kafirler için bir kin vesilesi olduğunu gördüm"* diyerek aldığı karardan vazgeçmiştir.⁹⁶ Hâlid es-Sultânî de, bu konuda, eserinde Makrizi'den şu nakle yer vermektedir : *"Makdisî der ki: Halife Abdülmelik b. Mervân, mukaddes şehirdeki Hıristiyan mimarisinin büyüklüğünü görüp de, Müslümanların akıllarına galip gelmesinden korkunca buna eşdeğer yapılar yapmayı düşündü."*⁹⁷

Bu etkenlerden ikincisi ise, Hıristiyan sanatından etkilendikleri bazı özellikleri de almak suretiyle yeni formatlar ortaya çıkarma yöntemidir. Zira Emevî sanatı, sınırlı bir teşekkül süreci içinde kaldığı ve hâkim olduğu bölgelerin İslâm öncesi kültürleriyle yakın temas halinde bulunduğu için daha sonra tam anlamıyla şahsiyet kazanacak olan İslâm sanatından değişik bazı özellikler göstermiştir. Bilhassa ihtişam ve zenginliğin ortaya konulduğu mimarî tezyinatı hemen fark edilen bu durum, Emevî hükümdarlarının, İslâm öncesi medeniyetlerin ve Hıristiyanlığın bıraktığı eserlere karşı İslâm düşünce ve sanatını hâkim kılma arzularının sonucudur. Emevîler'den önce, yalnız dinî görevlerin ifa edilmesine ve tabiat şartlarına karşı günlük hayatın sürdürülmesine uygun olmaları amacıyla yapılan son derece mütevazı ve sade binaların yerine ihtişamlı görünmeleri birinci planda tutulan dinî ve sivil binaların yapılması ile ortaya çıkan yeni sanat anlayışı sanat bakımından ilk olma özelliğine sahiptir.⁹⁸

Emevîler devrinde mimarî alandaki gelişmeler özellikle cami ve mescitlerde kendisini göstermektedir. Devletlerinin sınırları, Kuzey Afrika'dan Hindistan'a kadar gelişmiş olan Müslümanlar, fethedilen şehirlerin çoğuna bir mescit veya

⁹⁵ Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 193.

⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, II, 466-468.

⁹⁷ Hâlid es-Sultânî, *el-İmâra fi'l-Asri'l-Ümevî*, 1. Baskı, Dâru'l-Madâ, Dimaşk, 2006, s. 117.

⁹⁸ Beksaç, A. Engin, "Emevîler", *DİA*, İstanbul, 1999, XI, 105.

camii inşa ederken bölgenin mimarî kültüründen de etkilenmişlerdir. Böylece ayrı ayrı özellikler taşıyan ekoller doğmuş, Suriye ve Mısır'da Grek-Roma, İran ve Irak'ta Sasânî, Endülüs ve Kuzey Afrika'da Vizigot ve Berberî, Hindistan'da Hindu mimarî tekniklerinden yararlanılmıştır.⁹⁹ Ayrıca Emevî sütun başlıkları da daha çok Roma ve Hıristiyan eserlerinden devşirmedir.¹⁰⁰ Tarihçiler, Kubbetü's-Sahra'nın mimarî yapısının Hıristiyan Bizans kiliselerinin mimarisinden alındığı konusunda da müttefiktirler.¹⁰¹

Önceden de belirttiğimiz gibi Şam'daki Hıristiyan süsleme geleneği Emevîler döneminin ilerleyen yılları da dahil hâkimiyetini sürdürmüştür. Bu husus, İslâm süsleme sanatında kullanılan fildişi dolguyu da açıklamaktadır. Öyle ki bu dolgu Rafîna'daki Piskopos Maximilyan'ın kürsüsünde de süs olarak kullanılmıştır. Bu dolgu, Şam'daki Hıristiyan usulü dolgudur.¹⁰² Çoğunun Bizans'lı ustalar tarafından yapıldığı bilinen mozaiklerin, dinî mimarideki en güzel örnekleri de Kubbetü's-Sahra ile Emevîye camii içinde bulunmaktadır. Altın yaldızlı mozaiklerin de kullanıldığı tezyinata bitkisel desenlere ağırlık verilmiştir; ayrıca Emevîye Camii'ndeki şehir ve bina tasvirleri dikkate şayandır.¹⁰³ İslâm'da resim sanatının en eski örneği de, I. Velid'in, av mevsiminde kullanmak için Ürdün'nün doğusunda yaptırdığı Kusayr-ı Amra sarayındaki çamurdan resimlerdir. Bu resimler, Hıristiyan ressamın sanatına delalet etmektedir. Sarayın duvarlarına, Arapların düşmanı olan altı kralın resmi yapılmıştır. Rodrik de bunlar arasındadır.¹⁰⁴

Özetle ifade etmek gerekirse Emevîlerin hilafete gelişi ve İslâm devletinin başkentini Medine'den Dimaşk'a taşıması, lüks ve kibirden kaçınmanın baskın olduğu Hulefâ-yı Râşidîn döneminin sonu olmuştur. Çünkü Emevîler, büyüklükte Hıristiyan kiliselerine denk camiler yapmayı düşünmeye başlamışlar ve yeni yönetimlerinin büyüklüğüyle uyumlu sanatsal eserler ortaya koymuşlardır. Bu hususta da başlangıç itibarıyla Emevîlerin bütün dayanağı Hıristiyan Bizanslı ve Suriyeli işçi ve sanatkârlar olmuştur. Ve hepsinin elinde Emevî tarzı ortaya çıkıp gelişmiştir.¹⁰⁵ Emevîler döneminde gelişen süsleme sanatının dört unsuru öne çıkmıştır. Bunlar, İnsan ve hayvan resimleri, geometrik resimler, nebatî (bitki) süslemeler ve hat süsleridir.¹⁰⁶

Emevîler döneminde Hıristiyan etkisinden bahsedebileceğimiz bir diğer alan da müziktir. Emevîler zamanında müzik faaliyetlerine her ne kadar Arap müziğiyle başlansa da sonraları Fars ve Rûm ülkelerine gidilerek oralardan da müzikler alınmıştır.¹⁰⁷ Bu dönemde müzik her ne kadar tam olarak yabancılar-

⁹⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 578.

¹⁰⁰ Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 195.

¹⁰¹ Zeki Muhammed Hasan, *Fi'l-Funûni'l-İslâmiyye*, Müessesetu Hindâvî, Kahire, 2012, s. 15.

¹⁰² Affî el-Behnesî, *eş-Şâm el-Hadâra*, Vizâratu's-Sekâfe, Dimaşk, 1987, s. 242.

¹⁰³ Beksaç, "Emevîler", *DİA*, XI, 107.

¹⁰⁴ Hitti, *Tarihu Suriye ve Lübnan ve Filistin*, II, 122; Zeki Muhammed Hasan, *Fi'l-Funûni'l-İslâmiyye*, s. 15.

¹⁰⁵ Zeki Muhammed Hasan, *Fi'l-Funûni'l-İslâmiyye*, s. 14.

¹⁰⁶ Fi Zeki Muhammed Hasan, *Fi'l-Funûni'l-İslâmiyye*, 27.

¹⁰⁷ Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab, el-Asru'l-İslâmî*, s. 140-141.

dan alınmamışsa da etkilenmiştir.¹⁰⁸ Bu alanda en çok göze batan kişi Said b. Miscah olmuştur. Said b. Miscah, Hicazda müzisyenlerin ilklerinden ve önde gelenlerinden birisidir. Azadlı siyahi bir köle olan İbn Miscah, Mekkeli'dir. Mekke'de ilk Arapça şarkıyı söyleyen kişidir. Musiki bilgisini artırmak amacıyla İran'a, Bizans'a, Şam'a seyahatlerde bulunmuş ve buralarda bazı müzik aletlerini kullanmayı öğrenmiş, pek çok Rûm ve Fars şarkılarını Arapça'ya nakletmiştir. Said b. Miscah, Yezîd döneminde Abdullah b. Zübeyr'in sığındığı Ka'be'nin tahrip edilmesinden sonra Ka'be'nin yeniden inşasının İranlı ve Rûm ustalarca yapılması esnasında bu ustalardan dinlediği şarkıları da Arapça'ya nakletmiştir.¹⁰⁹ Nuveyrî, Ebu'l-Ferec el-İsfahani'den rivâyetle, Abdülmelik b. Mervân'ın, Mekke'deki âmilinin, onu Abdülmelik'e şikâyet eden bir mektup yazdığını aktarmaktadır. Bu mektupta âmil, siyahi bir köle olarak nitelediği Said b. Miscah'ın, gençleri ifsad ettiğini ve gençlerin, paralarını onun için harcadığını söylemiştir.¹¹⁰

Netice itibarıyla Emevîler döneminde kültür, edebiyat ve sanat alanında, Fars etkisiyle birlikte Rûm etkisi de kendisini hissedilir derecede göstermiştir. Bu etkinin, müspet yanları olduğu gibi menfi yanları da olmuştur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

"Yenilik" ve "değişim" kavramları, ilk aşamada insan zihnine pozitif duygular getiren, ancak değerlendirirken çok dikkatli olunması gereken kavramlardır. Çünkü albenisi çok fazla olan bu kavramlar, dikkatli değerlendirilmedikleri takdirde tehlikeli bir boyut kazanmaktadırlar. Değişim, sosyal hayatın da önemli kurallarındandır. Kişilerin ve toplumların, varlıklarını sürdürürebilmeleri ve çağın gerisinde kalmamaları için değişime ayak uydurmaları kaçınılmaz bir gerçektir.

Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, bu değişimi, müntesibi olduğumuz dinin değişmez sabitelerine kadar ileri götürmemek ve bu sabiteler eklenmesinde gerçekleştirilmektir. Aksi takdirde geçmişle bağı kopuk ve şartlara göre savrulmalar yaşayan, ilkesiz bir toplum hâline gelmek kaçınılmaz bir son olacaktır.

Asr-ı Saâdet ve Râşit halifeler dönemleri incelendiği zaman, gerçekleştiren değişikliklerde bu ilkeye bağlı kalındığı görülmektedir. Bu dönemlerde her ne kadar arızî bir takım sorunlar yaşanmışsa da ilkesel anlamda bir değişiklik yaşanmamıştır.

Ancak Emevîler'in, Hicaz bölgesindeki vahiy eksenli ortamı terk ederek Hıristiyan kültürünün hâkim olduğu Şam bölgesine yerleşmeleriyle birlikte kontrolsüz bir değişimin yaşanmaya başlandığını, bununla birlikte gelen savrulmanın etkisiyle de dinî hassasiyetlerin zamanla azalmaya başladığını ve kavgalarla geçen bir süreçten sonra bir devlet için kısa sayılabilecek bir sürede yıkıldıklarını görürüz.

¹⁰⁸ Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab, el-Asru'l-İslâmî*, s 140.

¹⁰⁹ Nuveyrî, Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed b. Abdudaim el-Kuraşî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, 1. Baskı, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikiyyu'l-Kavmiyye, Kahire, h.1423., IV, 239-240.

¹¹⁰ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, IV, 241.

Emevîler, Hıristiyan inancının ve kültürünün hâkim olduğu bir çevreyi kendilerine başkent yapınca bunun etkileri de toplumun birçok alanında kendisini göstermeye başlamıştır. Zira insanların ve toplumların davranışlarında çevrenin etkisi inkâr edilemez.

Bunun ilk tezahürü de idare alanında ortaya çıkmıştır. Muâviye b. Ebû Süf-yân, Bizans'tan gördüğü ve kendi menfaatleriyle de uyuşan veliahtlık sistemini uygulamaya koyarak hilafeti saltanata dönüştürmüştür. Böylece, ehliyetiz olmasına rağmen sırf hanedandan olması sebebiyle başa geçen yöneticilerin elinde devlet zaafa uğramıştır. Aynı şekilde Bizans ve Sasânî yönetimlerinin lüks saraylarından da etkilenen Emevîler, sade ve halkın içinde olan yönetici profilini değiştirerek, halktan ve halkın sorunlarından uzak, lüks içinde yaşayan ve halka karşı hizmet anlayışının yerine, tedbir alma ve güvenlik anlayışını benimseyen yönetici profilini sergilemeye başlamışlardır. Devlet kademelerine yerleştirdikleri Hıristiyanlar sebebiyle de devlet sırrı kavramı anlamını yitirmiştir. Halbuki devlet, Müslüman memurlar yetiştirerek görevlendirme yoluna gitseydi, onlara mahkûm olmaktan kurtulacak ve güvenliğini de korumuş olacaktı.

Askerî alanda, özellikle de denizcilik anlamında ise faydalı etkiler göze çarpmaktadır. Emevîler, gayri Müslimlerden öğrendikleri deniz savaş taktikleri ve gemi sanayini kendileri de geliştirmiş ve savaş konusundaki insanî yetenekleriyle birleştirerek denizlerde üstün konuma gelmişlerdir.

Saray hayatının başlaması, devletin çoğu yöneticilerinin lükse ve eğlenceye düşkünlük göstererek halktan uzaklaşması ve edebiyat, müzik gibi alanlarda muhteva değişikliği sonucu içki ve kadın gibi konularda ahlâkî zedeleyici ürünlerin ortaya çıkması gibi hususlar ise sosyal alanda Hıristiyan etkisinin hissedildiği yerler olmuştur.

Devlet kademesinde Hıristiyan unsurları istihdam etme uygulaması, ekonomik alanda da etkilerini göstermiştir. Zira divanların, uzun zaman Hıristiyan memurlarca yönetilmesi Müslüman maliyecilerin arka planda kalmasına sebep olmuş, bu alandaki asıl gelişmeler ise ancak divanların Arapçalaştırılmasından sonra gerçekleşmiştir. Ancak bununla birlikte - başta gemicilik olmak üzere - birçok ticarî faaliyetin gelişmesinde Hıristiyanların olumlu katkılarını da ifade etmek gerekir.

İlim alanında ise göze çarpan en önemli etkinlik, tercümeler yoluyla tıp, kimya ve felsefe alanına dair bazı eserlerin İslâm dünyasına nakli olmuştur. Bu noktada her ne kadar tıp, kimya gibi insanlık için faydalı alanlardan faydalanılması doğru bir tutum olsa da, felsefe alanındaki nakillerde aklın, hak ettiği konunun da üstüne çıkarılmaya başlanmasıyla birlikte vahye yapılan vurgunun azaldığı görülmüştür. Ayrıca Hıristiyan şairlerin içki, aşk vb. temalı şiirlerinin de toplum ahlâkî açısından zararlı sonuçlar doğurduğu inkâr edilemez.

Netice itibarıyla Emevîler döneminde Müslümanlar, Hıristiyanlardan hem ahlâkî hem de teknik anlamda etkilenmişlerdir. Teknik alandaki etkilenme her ne kadar onları güçlendirse de ahlâkî alandaki etkilenmeler, devletin sonunu getiren faktörlerden birisi olmuştur. Halbu ki bu hususta sergilenmesi gereken

doğru tutum, kendi ahlâkî değerlerine sahip çıkarak teknik anlamdaki gelişmelerden faydalanmak olmalıydı. Kanaatimizce, Emevî Devleti'nin bu noktada yaşadığı sıkıntının sebebi; ilkesel, sistemli ve kurumsal bir anlayışla hareket etmemeleri ve içinde buldukları sıkışmışlıktan kurtulabilmek için konjunktürel ve pansuman niteliğinde çözüm yolları aramalarıdır. Bu sebeple, toplumun farklı alanlarında görülen değişiklikleri, Bizans ve Hıristiyan kültürü karşısında yaşanan bir kompleksin sonucu olarak görmek yerine, pragmatist bir devlet anlayışının tezahürleri olarak değerlendirmek daha tutarlı bir yaklaşım olacaktır.

İslâm tarihiyle ilgilenen birçok oryantalistin de, bu etkilenmelerden hareketle Emevîler öncesi dönemi insafsızca eleştirirken Emevîler'e karşı daha ki-bar ve yer yer övücü ifadeler kullandıkları görülmektedir. Kanaatimizce Emevîler'e karşı gösterilen bu tavır, hakkı teslim etme çabasından ziyade Hıristiyan etkisini güzellemeye dönük bir harekettir.

Kaynaklar

- » Ali, Ahmed İsmail, *Tarihu Bilâdi'sh-Şâm*, 3. Baskı, Dâru Dimaşk, Dimaşk, 1994.
- » Ali İbrahim Hasan, *et-Tarihu'l-İslâmî el-Âm*, 3. Baskı, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire, ts.
- » Anawati, Georges Cheata, *el-Mesihîyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Beyrut, 1900.
- » Aycan, İrfan, Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, TDV Yay., Ankara 2008.
- » Aycan, İrfan vd., *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, 2. Baskı, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011.
- » Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezîd (V.311/923), *Ahkâmu Ehli'l-Milel ve'r-Ridde Mine'l-Câmi' li-Mesâilî'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, 1. Baskı, thk: Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- » Barthold, W., Köprülü M. Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2004.
- » Behnesî, Afîf, *eş-Şâm el-Hadâra*, Vizâratu's-Sekâfe, Dimaşk, 1987.
- » Beksaç, A. Engin, "Emevîler", *DİA*, İstanbul, 1999, XI, 104-108.
- » Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ (V/279/892), *Futûhu'l-Buldân*, çev : Mustafa Fayda, Siyer Yay., İst., 2013.
- » Bozkurt, Nebî, "Tiraz", *DİA*, 2012, XLI, 112-114.
- » Câhîz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî (V.255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Dâru'l-Hilâl, Beyrut, h.1423.
- » Cifri, İsmâ, *et-Tatavvuru'l-İktisâdî fi'l-Asri'l-Ümevî*, (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi), Mekke, 1992.
- » Cumahî, Muhammed b. Selâm (V.231/845), *Tabakâtu'sh-Suarâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- » Dayf, Şevkî, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab*, *el-Asru'l-İslâmî*, 20. Baskı, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1963.
- » *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, editör: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986.
- » Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim, (V.182/798), *Kitabu'l-Harâc*, Dâr-u Ma'rife, Beyrut, 1979.
- » Emîn, Ahmet, *Duhâ'l-İslâm*, Mektebetü'l-Üsra, 1997.
- » ———, *Fecru'l-İslâm*, Müessesetu Hindâvî, Kahire, 2012.
- » İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn (V.356/967), *Kitabu'l-Eğânî*, 3. Baskı, thk: İhsan Abbas, İbrahim es-Saâfin, Bekr Abbas, Dâr-u Sâdir, Beyrut, 2008.
- » Fârukî, İsmail Râci, el-Fârukî, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, 2. Baskı, çev : Mustafa Okan Kibaroğlu, Zerrin Kibaroğlu, İnkılab Yay., İst. 1997.
- » Ferrûh, Ömer, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, 1. Baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1981.
- » ———, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabî*, 4. Baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1983.
- » Hamevî, Şihâbuddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (V.626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâr-u Sâdir, Beyrut, 1977.
- » Hammâş, Necdet, *el-İdâre fi'l-Asri'l-Ümevî*, 1. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1970.
- » Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3. Baskı, çev: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayhan Yayınevi, İstanbul, 1991.

- » Hasan İbrahim Hasan, Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire, ts.
- » Hasan, Zeki Muhammed, *Fî'l-Funûni'l-İslâmiyye*, Müessesetu Hindâvî, Kahire, 2012.
- » Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1. Baskı, çev : Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İst., 2011.
- » ———, *Tarihu Suriye ve Lübnan ve Filistin*, çev: Kemal el-Yâzıcı, Ed: Cebrâil Cebbûr, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1959.
- » Hodgson, Marshall G. S., İslâm'ın Serüveni, *“İlk Müslüman Devlet”*, çev : Ercüment Karataş, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- » İş Yusuf, *ed-Devletu'l-Ümeviyye*, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1985.
- » İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (V.597/1200), *el-Muntazam fî Tarihi'l- Mulûk ve'l- Ümem*, 1. Baskı, thk: Muhammed Abdulkâdir Ata, Mustafa Abdulkâdir Ata, Ed: Naim Zerzur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- » İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (V.630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk: Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- » İbn Haldûn, Abdurrahman (V.808/1405), *Tarihu İbn Haldûn*, thk: Süheyl Zekkâr, Halil Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2000.
- » Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 9. Baskı, İFAV Yayınları, İst., 2011.
- » Kürd Ali, Muhammed b. Abdirezzak b. Muhammed, *el-İdâratu'l-İslâmiyye*, Matbaa-ı Mubsera, Kahire, 1934.
- » Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*, çev : İsmet Kayaoğlu, A.Ü. Yayınları, Ankara, 1981.
- » Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Hilafet ve Saltanat*, çev: Ali Genceli, İstanbul, 1966.
- » Meydânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed (V.518/1124) , *Mecmaü'l-Emsâl*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire, 1955.
- » Nuveyrî, Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed b. Abdudaim el-Kuraşî (V.733/1332), *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, 1. Baskı, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikiyyu'l-Kavmiyye, Kahire, h.1423.
- » O'Leary, De Lacy, *Ulûmu'l-Yûnân ve Subulu İntikalihâ İle'l-Arab*, Arapçaya çev. : Vuheyb Kâmil, Ed. : Zeki Ali, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısıriyye, Kahire, 1962.
- » Parry, V. J., *“İslâm'da Harp Sanatı”*, çev. : E. Merçil, S. Özbaran, İÜEF Dergisi, (1974-75), sayı : 28-29.
- » Sallâbî, Ali Muhammed, *Emevîler*, çev : Harun Ünal, Ravza Yayınları, İstanbul, 2009.
- » Sarıçam İbrahim, Erşahin Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 1. Baskı, TDV yayınları, Ankara, 2011.
- » Sercânî, Râğib, *Kıssatu'l-Endelüs mine'l-Feth ile's-Sukût*, Müessesetu Ikra, Kahire, 2011.
- » Sezgin, Fuad, İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar, Timaş Yay., İst., 2012.
- » Sultânî, Hâlid, el-İmâra fi'l-Asri'l-Ümevî, 1. Baskı, Dâru'l-Madâ, Dimaşk, 2006.
- » Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman, (V.911/1505), *Tarihu'l-Hulefa*, 1. Baskı, Dâr-u İbn Hazm, Beyrut, 2003.
- » Tuleysî, Beşîr Ramazan, ez-Zuveyb, Cemal Hâşim, *Tarihu'l-Hadâratu'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, thsz.
- » Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 1. Baskı, çev : Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran Yayınları, Ankara, 1981.
- » ———, *İslâmî Tetkikler, İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, çev : Süleyman Ateş, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1968.
- » Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, İstanbul, 1999, XI, 87-104.
- » Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev: Zeki Meğâmis, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1973.
- » Zeyât, Ahmet Hasan, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâr-u Nahdati Mısır, Kahire, ts.